

Âmil Çelebioğlu'nun Neşretmiş Olduğu Ramazannâme Bağlamında Osmanlı İstanbul'unda Mekân Tasavvuru

The Conception of Space in Ottoman Istanbul in the Context of the Ramazanname Published by Amil Celebioglu

Süleyman Nuri Yağcı

Arş. Gör. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı, Rize, Türkiye
Research Assistant Dr., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology, Department of Turkish
Islamic Literature, Rize, Türkiye
suleymannuri.yagci@erdogan.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-1495-744X>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 23.07.2025

Accepted / Kabul Tarihi: 19.11.2025

Published / Yayın Tarihi: 31.12.2025

DOI: 10.31591/istem.1749386

Cite as / Atıf: Yağcı, Süleyman Nuri. "Âmil Çelebioğlu'nun Neşretmiş Olduğu Ramazannâme Bağlamında Osmanlı İstanbul'unda Mekân Tasavvuru". *İstem* 46 (2025), 431-456.

<https://doi.org/10.31591/istem.1749386>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

Âmil Çelebioğlu'nun Neşretmiş Olduğu Ramazannâme Bağlamında Osmanlı İstanbul'unda Mekân Tasavvuru

Öz

Ramazan ayı, müslüman toplumlar nezdinde yalnızca bir ibadet dönemi olmanın ötesinde, şehir yaşamının sosyal, kültürel ve ekonomik boyutlarını derinden etkileyen özel bir zaman dilimidir. Bu yönüyle Ramazan, gündelik hayatın akışını değiştirir. Camilerdeki yoğunluk, çarşı ve pazarlardaki hareketlilik, hayır kurumlarının etkinlikleri, insanlar arasındaki sosyo-kültürel ilişkiler gibi pek çok unsur bu dönemde daha da belirginleşir. İşte bu çok katmanlı yapıyı en güzel şekilde yansıtan edebî metinlerden biri, Âmil Çelebioğlu'nun neşrettiği Ramazannâme adlı eserdir. Ramazannâme, Osmanlı İstanbul'unun sosyo-kültürel dokusunu ayrıntılı bir şekilde yansıtan önemli bir edebî ve tarihî kaynaktır. Ramazan ayı ekseninde, mani formunda şekillenen bu eser, dönemin toplumsal yaşam alışkanlıklarını, ibadet mekânlarını, ekonomik yapısını, meslek gruplarını ve gündelik hayatın çeşitli unsurlarını ele alarak Osmanlı İstanbul'unun çok yönlü bir panoramasını sunmaktadır. Bu makalede, Ramazannâme adlı eserde yer alan İstanbul tasvirleri üzerinden Osmanlı şehir hayatında mekânın sosyo-kültürel işlevleri incelenmiştir. Ramazannâme'nin yalnızca Ramazan ayına dair dinî unsurları değil, aynı zamanda camiler, hamamlar, çarşılar, imarethâneler ve sur kapıları gibi mekânlar etrafında şekillenen toplumsal ilişkileri ve şehir hafızasını da yansıttığı görülmüştür. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, edebî bir metin üzerinden Osmanlı şehir dokusunun nasıl kurulduğunu ve hafızalarda nasıl yer ettiğini ortaya koymaktır. Betimsel analiz yönteminin kullanıldığı bu çalışmada, eserde zikredilen mekânlar tematik başlıklar altında işlevsel ve simgesel boyutlarıyla ele alınmış. Literatür taramasıyla desteklenerek dönemin mekânsal zihniyet yapısı açığa çıkarılmıştır. Ayrıca, yöntemin bir parçası olarak çalışmada Ramazannâme'den seçilen konuyla bağlantılı örnek mani ve mısralara doğrudan yer verilmiştir. Makalenin kapsamı Ramazannâme'de geçen ve şehir hayatını şekillendiren belli başlı yapılarla sınırlıyken; diğer Ramazannâmeler ve eserde zikredilen yapıların günümüzdeki fizikî durumları çalışmanın dışında tutulmuştur. Sonuç olarak Ramazannâme'nin, bir Ramazan tasviri olmasının yanında, İstanbul'un tarihi, kültürel ve sosyal topografyasını resmeden bir şehir belleği metni olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Edebiyatı, Osmanlı Şehir Kültürü, Ramazannâme, Mekân Tasavvuru, Kamusal Mimâri.

The Conception of Space in Ottoman Istanbul in the Context of the Ramazannâme Published by Amil Celebioglu

Abstract

The month of Ramadan, in the eyes of Muslim societies, is not merely a period of worship but also a special time that profoundly influences the social, cultural, and economic dimensions of urban life. In this respect, Ramadan alters the flow of daily life; elements such as increased activity in mosques, bustling markets and bazaars, the operations of charitable institutions, and intensified socio-cultural interactions among people become more pronounced during this period. One of the literary works that best reflects this multilayered structure is Ramazannâme, edited and published by Âmil Çelebioğlu. Ramazannâme is a significant literary and historical source that offers a detailed portrayal of the socio-cultural fabric of Ottoman Istanbul. Structured in the form of rhymed folk verses (manis) and centered around the month of Ramadan, the work presents a comprehensive panorama of the city, encompassing social habits, places of worship, the economic system, professional guilds, and various aspects of daily life. This article examines the socio-cultural functions of urban space in Ottoman city life through the Istanbul depictions found in Ramazannâme. It is observed that the text does not only reflect the religious and folkloric aspects of Ramadan but also conveys the social relations and urban memory that formed around spaces such as mosques, baths, bazaars, public kitchens (imarets), and city gates. In this context, the primary aim of the study is to reveal how the Ottoman urban fabric was constructed and remembered through a literary text. The study employs a descriptive analysis method, thematically categorizing the spaces mentioned in the work and analyzing them in terms of both functional and symbolic dimensions. The analysis is supported by a review of the relevant literature and includes direct references to selected manis and verses from the Ramazannâme. While the scope of the article is limited to the major structures mentioned in the Ramazannâme that shaped urban life, other Ramazannâme texts and the present-day physical state of these structures are excluded from the study. Ultimately, Ramazannâme is shown to be not merely a depiction of Ramadan but a literary document that illustrates the historical, cultural, and social topography of Istanbul, functioning as a vessel of urban memory.

Keywords: Turkish-Islamic Literature, Ottoman Urban Culture, Ramazannâme, Spatial Imagination, Public Architecture.

Giriş

Ramazan ayı, İslam dininde ruhî temizlenmenin, sabrın ve paylaşmanın en yoğun biçimde yaşandığı mübarek bir zaman dilimidir. Kur’ân-ı Kerîm’in bu ayda indirilmeye başlanmış olması ve oruç ibadetinin Ramazan’da farz kılınması, bu ayı Müslümanlar için kutsal ve ayrıcalıklı kılar.¹ Ramazan ayı, müslümanlar için bireysel bir ibadet mevsimi olmakla beraber, toplumsal dayanışmanın, hayır faaliyetlerinin ve kültürel üretimin yoğunlaştığı bir zaman dilimi olarak da değerlendirilmiştir.² Osmanlı kültüründe Ramazan ayının bu çok katmanlı anlam dünyası, edebî sahaya da yansımış ve ilk örneğini Âmil Çelebioğlu’nun ilim dünyasına kazandırdığı “*Ramazannâme*” adı verilen manzum ve son dönemde örneklerine rastlanan mensur eserler³ ortaya çıkmıştır. Ramazannâmeler, oruç ibadeti etrafında şekillenen gündelik hayatı, toplumsal gelenekleri, dinî ve kültürel yaşantıyı kayıt altına alarak dönemin şehir hayatına dair önemli ipuçları sunar. Bu eserler çoğunlukla halkı bilgilendirme ve eğlendirme amacı taşıırken aynı zamanda Ramazan’ın manevî atmosferini sanatsal bir dille resmetme çabasını da barındırır.⁴

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, *Ramazannâme*, klasik nazım şekillerinden halk şiiri formlarına uzanan yapısı ve konu zenginliğiyle, Ramazan ayı etrafında şekillenen bir Osmanlı İstanbul’u tasavvuru sunmaktadır. Ramazan ayının sosyal örgütlenmeyi, gündelik yaşamın olağan akışını ve şehir mekânlarının yeniden anlamlandırılmasını mümkün kılan bir zaman dilimi olduğu düşünülürse, *Ramazannâme* bu zaman dilimini hem gözlem hem de anlatı düzeyinde detaylıca işleyen kıymetli bir kaynaktır. Osmanlı mimarisinde görülen simetri, oran, ritim, zıtlık ve uyum gibi unsurlar, mekâna dair düşünsel yaklaşımdan beslenir. Bu öğeler, İslam filozoflarının güzelliğin oluşması için gerekli gördüğü temel estetik ölçütlerle örtüşmektedir.⁵ Eserde yer alan camiler, hamamlar, imarethâneler, çarşılar ve semtler, yalnızca mimarî yapılar değil; hafızayla, inançla, aidiyetle ve gelenekle yüklü sosyal alanlar olarak ele alınmakta, böylece İstanbul’un mekânsal ve kültürel haritası manzum bir dille adeta yeniden çizilmektedir.

Osmanlı İstanbul’u, sadece siyasî ve idarî bir merkez olmanın ötesinde, dinî, ekonomik ve kültürel hayatın iç içe geçtiği, çok katmanlı bir medeniyet mekânı

¹ Hacı Mehmet Günay, “Ramazan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/435.

² H. Ömer Özden, “Türk Ramazan Kültürü”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 12/30 (2010), 84.

³ Ramazannâme türünde mensur eser örnekleri için bk; Ahmet Rasim, *Ramazan Sohbetleri*, ed. Muzaffer Gökman (Kapı Yayınları, 2011); Sezai Karakoç, *Samanyolunda Ziyafet* (Diriliş Yayınları, 2013); Fatma Barbarosoğlu, *Ramazannâme* (Profil Kitap, 2020).

⁴ Raşit Çavuşoğlu, “Merhabâ ile Elvedâ Arasında Bir Mâh-ı Gufrân: Prizrenli Hacı Ömer Lutfi’nin Ramazaniyesi”, *Rize İlahiyat Dergisi* 26 (20 Nisan 2024), 136.

⁵ Ayşe Taşkent, *Güzelin Peşinde* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 149.

olarak varlık göstermiştir. Şehir; camileriyle inanç dünyasını, çarşılarıyla ekonomik ve toplumsal hafızayı, hamamlarıyla gündelik hayat alışkanlıklarını, mesire yerleri ve mahalleleriyle ise sosyal etkileşim ve aidiyet biçimlerini temsil eder. Toplumun farklı sınıfları arasında kurulan ilişkiler, kamusal mekânların kullanımı ve ibadet şekillerinin kamusallıkla kesiştiği noktalar, bu çok yönlü yapının izlerini taşır.⁶ Bu bağlamda Osmanlı şehir hayatının tahayyülünü ve işleyişini anlamaya yönelik metinler, tarihî belgelerle olduğu gibi edebî eserlerle de desteklenmelidir. Zira edebî metinler, dönemin sosyal yapısını anlamada hem bireysel gözlemlerin hem de toplumsal hafızanın taşıyıcısı olarak işlev görür.⁷

Bu çalışmanın temel amacı, *Ramazannâme*'de yer alan mekân tasvirleri üzerinden Osmanlı İstanbul'undaki sosyal dokunun nasıl inşa edildiğini ve bu mekânların toplumsal işlevleriyle birlikte nasıl ele alındığını ortaya koymaktır. Çalışmada betimsel analiz yöntemi benimsenmiş; eserde geçen yapılar tematik başlıklar altında tasnif edilerek, her biri işlevsel ve simgesel boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Yöntem gereği, analiz edilen bölümlerde eserden seçilen mani ve mısralara doğrudan yer verilmiştir. Kullanılan birincil kaynak, Âmil Çelebioğlu'nun neşretmiş olduğu *Ramazannâme* metnidir. Çalışmanın kapsamı, yalnızca bu eserde geçen mekânlar ve onların sosyo-kültürel işlevleriyle sınırlı tutulmuş; diğer Ramazannâmeler ya da eserde zikredilen mekânların günümüzdeki fizikî dönüşümleri araştırma dışında bırakılmıştır. Son olarak bu inceleme, edebî ve tarihî bağlamda Osmanlı şehir hayatının kültürel izlerini takip etmek için güçlü bir izlek sunan *Ramazannâme* aracılığıyla İstanbul'un hafızasında iz bırakan mekânların, halkın belleginde nasıl yaşadığını, şiirsel bir ifadeyle nasıl yeniden inşa edildiğini görünür kılmayı hedeflemektedir.

1. Âmil Çelebioğlu ve *Ramazannâme* Neşri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

Baba tarafından soyu Mevlânâ'ya dayanan Âmil Çelebioğlu, 1934 yılında Kayseri'nin Develi ilçesinde dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde tamamlayan Çelebioğlu, yükseköğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde gerçekleştirmiştir. Lisans eğitiminden sonra bir dönem öğretmenlik görevinde bulunmuş ardından mezun olduğu fakültede akademik hayata başlamıştır. 1971'de tamamladığı Yazıcıoğlu Mehmed ve Muhammediyesi adlı teziyle doktor, 1977'de tamamladığı Sultan II.

⁶ Detaylı bilgi için bk; Alpaslan Aliağaoğlu, Abdullah Uğur, "Osmanlı Şehri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 38 (25 Ağustos 2016), 203-226.

⁷ Ensar Kesebir, "Nerede O Eski Ramazanlar? Halit Fahri Ozansoy, Cenap Şahabettin ve Sezai Karakoç'un Hâtıraları Işığında Ramazan Ayı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/46 (2016), 135.

Murad Devri Mesnevileri adlı çalışmasıyla da doçent unvanını almıştır. 1982’de profesörlüğe atandıktan sonra kısa bir süre Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi dekanlığı görevini ifâ etmiştir. Divan edebiyatı ve Türk halk edebiyatı ile yakından ilgilenen Âmil Çelebioğlu eserleriyle bu iki sahanın birbirine zıt edebiyatlar olmadığını ortaya koymayı hedeflemiştir. *Ramazannâme, Türk Bilmeceler Hazînesi, Türk Ninniler Hazînesi* gibi kitapları ve *Karacaoğlan’da Dîvan Şiiri Hususiyetleri, Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Mânileri, Mânilerle Divan Şiirinde Ortak Hususiyetler, Ninnilerimiz* gibi makaleleri bu konudaki önemli çalışmalarıdır. *Mesnevî-i Şerîf, Aslı ve Sadeleştirilmişiyile Manzum Nahîfî Tercümesi, Muhammediye* kitap halinde yayımlanmış diğer önemli eserlerindendir. Bunların yanında Hayranî mahlasıyla aruz ve hece vezninde yazdığı şiirleri de bulunan Âmil Çelebioğlu, 2004 yılında Mekke’de “Tünel Faciası” diye anılan kazada vefat etmiştir.⁸

Çelebioğlu’nun neşretmiş olduğu ve Ramazan ayının halk kültüründeki tezahürlerini İstanbul merkezli olarak ele alan *Ramazannâme*, gerek biçimsel özellikleri gerekse muhteva zenginliğiyle klasik Türk halk edebiyatı geleneği içinde önemli bir yere sahiptir. Eserin yazarı kesin olarak bilinmemekle birlikte, eserde geçen “*Emir Mustafa dediler / Sorarsanız ismimizi*” mısraları, müellifin adının Emir Mustafa olabileceğini düşündürmektedir.⁹ *Ramazannâme*, şekil olarak büyük ölçüde mani tarzında yazılmıştır. Sekiz hece ölçüsüyle yazılmış dörtlüklerden oluşan eserde yer yer destan tipi anlatım da görülür. Toplamda 1500 civarında dörtlük içeren bu hacimli metin, biçimsel olarak halk şiiri geleneğine bağlı görünse de içeriğindeki yapısal bütünlük, düzenli konu akışı ve gözlemlerinin tarihsel doğruluğu bakımından mürettep bir eser hüviyeti taşır. Eserdeki manilerin dili sade ve halk Türkçesine yakındır. Eserin teşekkül devri, içerdiği tarihî referanslar sayesinde yaklaşık olarak tespit edilebilmektedir. Yeniçeri Ocağı’na dair doğrudan atıflar, eserin en geç 1826’ya, yani ocağın kaldırıldığı tarihten önce yazıldığını göstermektedir. Ayasofya Kütüphanesi (inşası 1740), Beykoz Çeşmesi (inşası 1745), Ayazma Camii (inşası 1760) gibi yapılar eserde zikredilmekte; fakat bunlardan daha sonra inşa edilen herhangi bir yapıya yer verilmemektedir. Ayrıca Ahırkapı ile Çatladıkapı arasında yeni yapılan bir fenerin övgüsü de eserin XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alındığı yönündeki kanaati desteklemektedir. İstanbul’un fizikî yapısına, meslek kollarına, eğlence hayatına ve gündelik yaşamın seyrine dair verdiği ayrın-

⁸ Cemal Kurnaz, “Hatıraların Işığında Hocam Âmil Çelebioğlu”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 10/10 (01 Haziran 2013), 79-88; Emine Yeniterzi, “Mevlana Torunu Bir Akademisyen: Prof. Dr. Âmil Çelebioğlu (Bilim Adamlığı ve Şahsiyeti)”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 10 (2013), 5-12; Cemal Kurnaz, “Çelebioğlu, Âmil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993); Komisyon, “Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi”, *Âmil Çelebioğlu* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977).

⁹ Âmil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 297.

tılar da bu dönemle örtüşen bir şehir portresi sunmaktadır.¹⁰

Ramazannâme, yalnızca Ramazan ayını anlatmakla kalmaz; aynı zamanda bu ay boyunca değişen toplumsal alışkanlıkları, dinî hassasiyetleri, şehir hayatının dönüş ritmini ve bireylerin bu dönüşümle kurduğu ilişkileri şiir diliyle yansıtır. Eser, Ramazan'ın ilk gününden itibaren sahur ve iftar vakitlerinde okunmak üzere düzenlenmiş olup, belirli günlere ait özel olaylar veya mekânlar tematik olarak öne çıkarılmıştır. Her gün için farklı bir konuya ayrılan dörtlükler, zamanla gelişen bir anlatı kurgusu ortaya koyar. Ramazan'ın ortasına doğru halk arasında askerlere baklava dağıtımı gibi gelenekler, sonlarına doğru ise bayram beklentisi ve bekçilere hediye takdimi gibi sosyal uygulamalara yer verilmiştir. Eserde Eyüp, Bayezid, Beşiktaş, Üsküdar, Yenikapı, Kasımpaşa gibi İstanbul'un önemli semtleri sıklıkla anılmakta; bu bölgelerdeki camiler, hamamlar, çarşılar, mesire yerleri detaylı biçimde betimlenmektedir. Aynı zamanda İstanbul'un kapıları, gemi türleri, cirit meydanları, Mevlevîhâneler ve Eyüp Sultan türbesi gibi yapılar hem fizikî hem sembolik anlamda İstanbul'un Ramazan kimliğini şekillendiren unsurlar olarak metne yansımıştır. Bununla birlikte Girit balı, Tirilye zeytini, Ayasofya çöreği gibi yiyecekler üzerinden hem Osmanlı mutfağına hem de coğrafi bağlantılara dair bilgiler de sunulmuştur. Eserde mizahî ve ciddi mevzûlar içiçe geçmiştir. Bekçiler, kediler, pireler, bayramlıklar, yağlıklar, davulcular, hamamda turşu yeme âdeti, çocukların fener kırmaları gibi temalar, yer yer alaycı, yer yer didaktik bir şekilde işlenmiştir. Bununla birlikte Kadir Gecesi, Cennet, Kâbe gibi bölümler daha ciddi hatta anlamın derinleştiği fasıllarda ele alınmıştır.

2. *Ramazannâme*'de Öne Çıkan Mekânlar

Osmanlı şehirleri, kamusal mekânlar ve özel yaşam alanları arasında belirgin bir ayrımla şekillenmişti. İstanbul'da bu ayrım, mahalle düzeni ve ticaret bölgeleri üzerinden okunabilirdi.¹¹ Cami ve çevresi, çarşı ve pazar yerleri, hamamlar, imaretler bu alanların en başında gelen örneklerindendir.

2.1. Camiler

Osmanlı Devleti'nde camiler, yalnızca ibadet mekânı olarak inşa edilmemiş; bilhassa Türk-İslam şehircilik anlayışında imaret, külliye veya manzume olarak adlandırılan geniş çaplı yapı topluluklarının merkezinde konumlandırılmıştır. Bu doğrultuda, camilerin çevresinde onların işlevselliğini ve toplumsal hizmet kapasitesini artıran çeşitli vakıf yapıları inşa edilmiştir. Arasta (çarşı), hamam, aşhâne-imaret, dârüşşifâ, kütüphâne, medrese, sıbyan mektebi, hazîre, türbe, kervansaray, muvakkithâne, sebil, tabhâne gibi yapılar, cami ile birlikte inşa edilerek halkın hem

¹⁰ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 14-29.

¹¹ Fatma Acun, "A Portrait of the Ottoman Cities", *Muslim World* 92 (2002), 266.

manevî hem de dünyevî ihtiyaçlarını karşılayan sosyal bir merkez oluşturmuşlardır.¹² Bu bütüncül yaklaşım, camilerin ibadet mekânı olmanın ötesinde; ticaret, eğitim, sağlık, konaklama ve hayır faaliyetleri gibi alanlarda da toplumsal hayatın merkezinde yer alan çok yönlü yapılar olduğunu göstermektedir.

Ramazannâme neşrinde manilerden hareketle, o dönemde İstanbul’un bazı önemli camileri hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Eserde Sultan Mehmed (Fatih) Camii ve Nuruosmaniye Camii müstakil fasıllarda ele alınmaktadır. Bunlarla beraber Ayasofya Camii, Sultan Ahmed Camii, Süleymaniye Camii, Sultan Bayezid Camii, Şehzade Camii, Eyüp Sultan Camii, Yeni (Valide) Camii ve Sultan Selim Camii olmak üzere toplam on salâtin cami ile Kandilli Bahçe’de inşa edilen Kandilli Camii, çeşitli yönleriyle manilere konu edilmiştir.

2.1.1. Camilerin Mimarisi, Konumu, İç Mekânı ve Süslemeleri

Ramazannâme’de gerek müstakil olarak gerekse bir manzume içerisinde bir iki mani ile ele alınan camilerin mimari yapısı, konumu, iç mekâna ait düzenlemeleri ve süslemeleri ile alakalı önemli detaylar verilmiştir. Camiler faslının konu edildiği ilk manide İstanbul’un en büyük ve en önemli camilerinden biri olan Ayasofya Camii’nin; “*Gûş ederseniz bizleri / Medh edelim camileri / Ayasofya cami’idir / Cümle camiden ileri.*” ifadesiyle diğer tüm camilerden üstün olduğu belirtilmiştir. Yine bir başka manide Sultan Ahmed Camii’nin altı minareli olduğu; “*Bekçiniz gelsin lisâna / Getirsin cümle beyâna / Sultan Ahmed Cami’inin / Minaresi altı dâne*”¹³ şeklinde beyan edilmiştir. Öte yandan, Süleymaniye Camii’nin eşsiz bir mimariye sahip olduğu ve şadırvanının estetik açıdan güzel bir konumda yer aldığı, “*Süleymaniyye güzeldir / Hem binası bî-bedeldir / Tavanından sular akar / Şadırvanı güzel mahaldir*”¹⁴ manisinde dile getirilmiştir. Şehzade Camii, mimarî ihtişamı ve hayranlık uyandıran görünümüyle öne çıkmakta; özellikle şadırvan kapısındaki cevahir taşla dikkat çekmekte ve “*Şehzadeyi eyle seyran / Kıl namazı olma hayran / Şadırvanının kapısında / Bir cevahir taş var âyan*”¹⁵ manisıyla betimlenmektedir. Sultan Selim Camii’nin yüksek bir noktaya inşa edilmiş olması ve büyüklüğü ise “*Gayet yüce Sultan Selîm / Önünde binâsı azîm*”¹⁶ mısralarında vurgulanmaktadır. Valide Camii’nin deniz kenarındaki konumu, uzun minareleri ve mimarî görkemi ise “*Valide cami’i halâ / Minareler kadd-ı balâ / Leb-i deryâya nâzırdır / Binası da gâyet a’lâ*”¹⁷ manisıyla ifade edilmiştir. Bir bahçe içerisinde inşa edilen Kandilli Ca-

¹² Semavi Eyice, “Cami (Mimarî Tarihi)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/57.

¹³ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 54-55.

¹⁴ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 55.

¹⁵ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 55.

¹⁶ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 55.

¹⁷ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 56.

mii'nin vasıfları ise; *"Cami'nin yok bahâsı / Gâyet âlidir binâsı / Âdemin artar safâsı / Ne zibâ oldu Kandilli"*¹⁸ manisiyle, Eyüp Sultan Camii'nin yeniden inşa edilen minareleri¹⁹; *"Camisi Eyyüb Sultan'nın / Secdegâhıdır irfânın / Cedid iki minaresi / Yapılmış mükemmel onun"*²⁰ manisiyle ortaya konulmuştur.

Müstakil olarak *"Fasl-ı Osmaniye"*²¹ ve *"Yeni Cami ve Nuruosmaniye Camii Faslı"*²² başlığı altında iki manzumeye konu olan, o dönemde yeni yapılmış ve müellifin de ilk defa ziyaret ettiği Nuruosmaniye Camii Osmanlı İstanbul'unun en göz alıcı ibadet mekânlarından biri olarak çok canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Caminin mermerlerinin tamamen beyaz olduğu, görenlerin bu yapıyı hayranlıkla izlediği ve kıymetinin ölçülemeyecek derecede yüksek olduğu şu mani ile ifade edilmiştir: *"Mermerleri cümle aktır / Her tarafın seyr et baktır / Görenler tahsin ediyor / Resminin meseli yoktur."* Bunun yanında, caminin tek kubbeli ve son derece aydınlık bir mimarî yapıya sahip olduğu, *"Yek kubbedir yok bahâne / Ziyâsı doldu cihâna"* mısralarında belirtilmiştir. İki minaresinin gayet uzun, zarif ve eşsiz olduğu ise *"İki minaresi balâ / Mevzun olmuş katı a'lâ / Böyle latif minâreler / Görmedim cihanda hâlâ"* manisiyle ifade edilmiştir. Caminin mimarî süslemelerinin büyük bir özenle işlendiği, kapıların üzerinde altınla yazılmış ayetlerin bulunduğu ve yapının farklı bölümlerinde işçilik açısından yoğun bir emek sarf edildiği; *"Her tarafı düzülmüş-tür / Seyr olunup gezilmiştir / Kapı üstünde âyetler / Altın ile yazılmıştır"* manisinde vurgulanmaktadır. Daha önce benzerine rastlanmamış derecede süslü bir mihraba sahip olduğu ve bu mihrabın iki yanında döner terazi sütunların yer aldığı ise *"Göz görmemiş pek mihrâbdır / Pek açılmış mahitâbdır", "Görünce olmuşum hayrânı / Gayet mücellâ minberi", "Mihrabın iki yanında / İki döner direk gördüm"* mısralarında dile getirilmiştir. Ayrıca cami avlusunda on iki sütun, üç kapı ve sekiz musluklu; şair Nâbî'nin dahi methinde yetersiz kalacağı nitelikte bir şadırvanın yer aldığı ise *"Sekiz musluk teveccühde", "On ikidir onda sütân", "Şadırvanın üçdür bâbı / Medhinde acizdir Nâbî"* mısralarıyla okuyucuya aktarılmıştır.

2.1.2. Toplumsal Hayatın Merkezi Olarak Cami

Manilerde konu edilen camilerin en önemli özelliklerinden birisi de sosyal ve kültürel hayatın tam merkezinde olmalarıdır. Bu anlamda şehir planlamasında camilerin konumlarına bakılarak Osmanlı toplumunda camiler ve çevresi için şehrin kalbinin attığı noktalarlar denilebilir. *Ramazannâme*'deki manilerde de bu du-

¹⁸ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 253.

¹⁹ (Önceleri kısa olan Eyüp Sultan Camii'nin minareleri, 1136'da III. Ahmed döneminde (1723-24) mahya kurulabilmesi için minareler yükseltilmiştir.) Semavi Eyice, "Eyüp Sultan Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/10.

²⁰ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 255.

²¹ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 146-148.

²² Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 235-239.

rum açıkça ifade edilmektedir.

2.1.2.1. İbadet ve Buluşma Merkezi Olarak Cami

Sultan Bayezid Camii, eserde “*Cemaati eksik olmaz / Sağında hünkâr mahfe-li*”²³ şeklinde anılarak gayet kalabalık bir toplumsal merkez olarak zikredilirken, Sultan Selim Camii için ise; “*Gayet yüce Sultan Selîm / Önünde binâsı azîm / Biraz cemaati noksan / Çukurbostan anda kadim*”²⁴ ifadeleri ile konumundan dolayı insanlar tarafından pek rağbet görmediği ifade edilmiştir.

Ramazannâme’de Sultan Mehmed (Fatih) Camii’nden müstakil olarak bahsedilmekte ve burası İstanbul’un en önemli ve hareketli mekânlarından biri olarak tasvir edilmektedir.²⁵ Bu mekân, mutluluk şehri olarak nitelendirilmekte, buranın güven, huzur ve refah ortamı sunduğu şu mısralarla belirtilmektedir: “*Bu şehri-saâdetdir / Cihân(a) izz ü devlettir / Safâ vü zevk ider âlem / Zamân-ı emn ü rahattır.*” Yine devam eden mısralarda, caminin ihtişamı ve çevresindeki canlılık anlatılırken, buranın bir ibadet merkezi olduğu; “*Cemaat cem’ olur her ân*”, “*Ârifler ide yüz seyrân*” mısralarıyla vurgulanır. Cami çevresinin aynı zamanda bir ticaret merkezi olduğu ise; “*Ol cami’in cem’iyyeti / Her serginin var ziyneti / Türlü tefârükler ile / Her birinin var kıymeti*” manisiyle belirtilir.

Ayrıca Ramazannâme’de Eyüp Sultan Camii, manevî değeri en yüksek camilerden biri olarak betimlenmiştir. Eserde “*Eyleyelim vasfın her ân / Ne hûb cami Eyüp Sultân / Anda yatan sahâbenin / Ruhuna biz olur kurbân*” ifadesiyle burada bulunan Eyüp Sultan Türbesi’nin manevî önemine ve bu türbeye Osmanlı halkı tarafından duyulan büyük saygıya işaret edilmektedir. “*Cum’alar olur seyrânı / Cem olur cümle yarânı / Eyyübsultan türbesinde / Keselim biz de kurbânı*” manisi ile de; Eyüp Sultan Türbesi’nin insanlar tarafından özellikle Cuma günlerinde sıkça ziyaret edilen kutsal mekânlardan biri olduğu ve orada adak kurbanlarının kesildiği okuyucuya aktarılmaktadır.²⁶

2.1.2.2. Cami Çevresinde Kurulan Alışveriş Alanları

Ramazannâme’ye göre Sultan Mehmed Camii’nin çevresi, Osmanlı toplumunun farklı kesimlerini bir araya getiren büyük bir pazar ve sosyal alan olarak betimlenmektedir. Şadırvanı ve avlusu, hem ibadet edenlerin hem de günlük işlerini sürdüren insanların buluştuğu hareketli bir yerdir. Cami şadırvanının sürekli dolu olduğu, yoğun kalabalık nedeniyle bazen geçmenin bile zor olduğu belirtilmekte-

²³ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 55.

²⁴ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 55.

²⁵ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 206-208.

²⁶ Eyüp Sultan Türbesi’nde adak adama ve kurban kesme âdeti detaylı bilgisi için bk; Nursel Uyaniker, *Eyüp Sultan Türbesi Etrafında Teşekkül Eden Efsanelerin Tespiti ve İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010).

dir: “Şadırvanın içi dolu / Kaplamışlar sağı solu / Şol kadar izdiham var ki / Geçmeğe bulamam yolu.”

Aynı zamanda caminin etrafında tütüncüler, baharatçılar, meyve ve sebze satıcıları sıralanmış, her biri kendi ürününü sergilemektedir. Manav tezgâhlarında armut, erik, vişne ve kiraz gibi meyveler bolca bulunmaktadır: “Tütüncüler dizilmişler / Parçacılar düzülmüşler / Manavlarda armut erik / Vişne kiraz ezilmişler.” Diğer taraftan yine burada gül suyu ve çiçek suları satan satıcılar, ellerinde gülâbdanlarla dolaşarak müşterilerine ikramda bulunmaktadırlar: “Ödü anberleri yanar / Kimi satar kâğıt fener / Gülâb ile çiçek suyu / Gülâbdanlar elde döner.”

Aalışveriş alanında tablakârlar (seyyar satıcılar) dizilmiş, her biri kendi tezgâhında farklı ürünler sunmaktadır. Burada porselenler, cam eşyalar, bardaklar ve lüleler gibi kıymetli eşyalar da satılmaktadır: “Türlü türlü fağfurları / Kâse bardak billûrları / Gûne gûne lülerler var / Dökülmüştür göz nurları.” Caminin farklı kapıları farklı esnaf gruplarına açılmaktadır. Bir kapısının Boyacılar diğer kapısının ise Karamanlı tüccarlar için olduğu belirtilmektedir. Bu da Osmanlı İstanbul’unun ticaret hayatında farklı etnik ve meslek gruplarının bir araya geldiğini göstermektedir: “Sultan Muhammed ummandır / Her türlü şey firavândır / Bir kapısı Boyacılar / Bir kapısı Karaman’dır.”

Cami çevresinde satılan yiyecekler arasında çörek ve makarnalık simit öne çıkmaktadır. Özellikle somunun dinin direği kadar sağlam olduğu ifadesi, hem onun doyuruculuğunu hem de halk arasındaki yaygın tüketimini göstermektedir: “Karaman’dan al çöreği / Biri satar o böreği / Makarnalık simid alın / Somundur dinin direği.”

2.1.2.3. Cami Çevresindeki Sosyal ve Kültürel Yaşam Merkezleri

Ramazannâme’de camiler ibadetin yanı sıra çevrelerinde inşa edilen sosyal yaşam merkezleriyle toplumsal buluşma noktaları olarak ele alınmışlardır. Kütüphâneler halkın kültürel ihtiyacına cevap verirken, imarethâneler fakirlere ve medrese öğrencilerine yemek dağıtılan, sosyal dayanışmanın önemli bir merkezi olarak ele alınmaktadır. Bu mekânlarda insanların çeşitli ihtiyaçları giderilirken aynı zamanda toplumsal birlik ve beraberlik de güçlendirilmekte, dayanışma kültürü yaşatılmaktadır.

Ramazannâme’de müstakil olarak kaleme alınan “İmarethâne Faslı”nda²⁷ Ayasofya Camii’ndeki imarethâneye odaklanılmış ve onun özellikle sosyal işlevleri üzerinde durulurken; üzerinde üç kubbesi bulunduğu; “Üstünde var üç kubbeler”, kapısının çınar ağacından yapıldığı; “Kapısı tahtası çınar” gibi mısralarla bazı mi-

²⁷ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 183-185.

mari özellikleri de verilmiştir. Bu imarethânenin inşasının, insanların dertlerine deva olacak ve çevresine ışık saçacak kadar hayırlı bir iş olduğu; *“Ehl-i derde devâ etti / Âlemi pür-ziyâ etti / Ayasofya Camii’nde / Bir imaret binâ etti”* manisiyle ifade edilmiştir. Burada medrese talebelerine çorba verildiği ve her Perşembe günü ayrıca pilav ile zerde ikram edildiği ise; *“İmarete softa düşer / Birer tas çorba düşer / Pencişenbeh günlerinde / Pilav ile zerde pişer”* mısralarıyla belirtilmiştir. Aynı şekilde, fakirlerin bu mekânda doyurulduğu; *“Fukara doyar aşına / Var mı sözün nakkaşına”* mısralarıyla; imaretin fırınında fodla adı verilen ekmeğin pişirilip öğrencilere dağıtıldığı; *“Fodla pişer fırınında / Nân-ı azîz tâliblere”* mısralarıyla dile getirilmiştir. Ayrıca aşçıların fukaraya karşı tatlı dilli ve nazik oldukları; *“Matbahının aşçıları / Fukaraya tatlı dilli”* mısralarında, mutfakta ise dörder kollu dev kazanların bulunduğu *“Matbahının hem içinde / Dörder kollu kazanı var”* mısralarında ifade edilerek, imarethâne adeta resmedilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen Nuruosmaniye Camii de *Ramazannâme*’de imaretiyle anılan camilerdendir. Caminin hemen yanının imarethâne olduğu ve burada insanlara karşılıksız yiyecek dağıtıldığı; *“İmâret dürür bir yanı / Fi-sebildir ta’âm nânı”* mısralarıyla, imaretin karşısında ise yine halkın istifadesine sunulan bir hayır çeşmesi olduğu; *“Sahibül-hayra kıl duâ / Nuş eyle abın daimâ / İmâretin karşısında / Bir çeşme olunmuş binâ”* manisiyle dile getirilmiştir.

Cami külliyesi içerisinde inşa edilen kütüphâneler de insanlar için önemli bir ilim ve kültür merkezi işlevi görmektedir. Nuruosmaniye Camii kütüphânesinin cennet misali çok güzel bir yapı olduğu; *“Ayn-ı cennet kitabhâne / Hakka ki düşmüş şahâne”* mısralarıyla anlatılırken Ayasofya Camii’ndeki kütüphâne ve onun sanatkâr elinden çıkmış dolapları ise; *“Etrafında dolapları / Kitapla dolu her biri / Ortasındaki dolapda / Gösterdi üstad hüneri”* manisiyle ortaya konulmuştur.

2.2. Hamamlar

Yıkanma, hemen her din ve kültürde yalnızca bedensel temizlikle beraber, manevî ve sembolik bir arınmayı da ifade eden köklü bir gelenektir. Bu nedenle hamam kültürü, tarih boyunca farklı medeniyetlerde önemli bir yer edinmiştir.²⁸ Arapçada “ısıtmak” veya “sıcak olmak” anlamına gelen hamm (hamem) kökünden türeyen hamam kelimesi, “ısıtan, sıcaklık veren mekân” anlamını taşır. Farsça karşılığı “sıcak su” anlamındaki “germâbe”dir.²⁹

İlk örneklerine Eski Hindistan, Antik Mısır, Mezopotamya ve Roma uygarlıklarında rastlanan umumî hamamlar, kişisel temizliğin yanı sıra toplumsal bir fonk-

²⁸ M. Kâmil Yaşaroğlu, “Hamam (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/433.

²⁹ Semavi Eyice, “Hamam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/402.

siyon da üstlenmiştir. İslam dininde necasetten arınma ve maddî temizlik büyük bir önem taşıdığından, İslam toplumları yıkanma kültürüne ve kamusal hamamlara özel bir değer atfetmiş, bu yapıları şehir dokusunun ve sosyal yaşamın temel mekânlarından biri hâline getirmiştir. Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti de hâkim olduğu topraklarda çeşitli ölçeklerde çok sayıda umumî hamam inşa ederek, hamam kültürünü yaygınlaştırmış ve geliştirmiştir.³⁰ Fetih sonrası İstanbul'un gelişiminde, Osmanlı mimari geleneğine bağlı olarak vakıflar aracılığıyla inşa edilen cami, medrese, hamam gibi çok işlevli külliyelerin önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu bağlamda, külliye mimarisinin vazgeçilmez unsurlarından biri de hamamlar olmuştur.³¹

Ramazannâme adlı eserde, çoğu müstakil "Hamam Faslı" başlığı altındaki manilerde olmakla birlikte, dönemin İstanbul'unda halka hizmet veren toplam yirmi dokuz hamamdan söz edilmektedir. Bunlar Haydarpasha, Hocapasha, Yedikule, Çardaklı, Gece, Vefa, Kadiasker, Şifa, Sırt, İnadiye, Azablar, Tihtab³², Sıçanlı, Zencirli, Tiryakiler, Şengül, Hacıkadın, İmrahor, Arpa, Sultanhamamı, Hançerli, Zindandelen, Hımar, Ayazpasha, Balat, Ayvansaray, Fener, Yeni, Yenikapı ve Kandilli hamamlarıdır. Bu hamamlar, sosyal, kültürel ve mimari yönleri ve çeşitli özellikleriyle manilerde zikredilmişlerdir.

2.2.1. Hamamların Mimari Özellikleri ve Estetik Tasvirler

Roma ve Bizans dönemlerinden miras alınan hamam geleneği, Osmanlı'da gelişerek vakıf sistemine dayalı bir sosyal kurum hâline gelmiştir. Osmanlı hamam mimarisi, sıcak-soğuk su dengesi, kubbeli örtü sistemi, ısıtma teknikleri ve estetik süslemeler gibi unsurlar üzerinden şekillenmiştir. Genellikle merkezî planlı olarak tasarlanan hamamlar, iç içe geçmiş sıcaklık derecelerine sahip bölümleriyle kullanıcıların rahatlığını esas almıştır. Soyunmalık, ılıkılık (soğukluk), sıcaklık (halvet) ve külhan bölümleri, Osmanlı hamamlarının temel mekânsal organizasyonunu oluştururken, bu yapılar süsleme öğeleriyle de dikkat çekmiştir. Çiniler, mermer kaplamalar, kubbe altı yıldız pencereleri ve altın yaldızlı lüleler, Osmanlı hamamlarını birer mimari sanat eseri hâline getirmiştir.³³ İstanbul hamamları yapıldıkları yerlerle ilişkili olarak farklı isimler anılmışlardır. Bunlar; saray hamamları, halk hamamları, konak/tekke hamamları, okul/hastane hamamları, deniz hamamları,

³⁰ Ahmet Yaşar, "Bir Semte Vefa - Vefa Hamamları", *Klasik Yayınları*, 2009, 341.

³¹ Alidost Ertuğrul, "İstanbul Hamamları ve Mimarisi", *Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 8/452.

³² *Ramazannâme*'de "Tabutab" olarak zikredilen hamama herhangi bir kaynakta rastlanmamıştır. Kanaatimizce "Tihtab Hamamı" muhtemelen okuma veya baskı hatasından dolayı Tabutab şeklinde esere dâhil edilmiştir.

³³ Osmanlı hamam mimarisi hakkında detaylı bilgi için bk; Elif Çelik - Ali Işık Aydemir, "Türk Hamam Mimarisinin Yapısal ve Mekânsal Özellikleri", *Kent Akademisi* 11/2 (15 Haziran 2018), 274-281.

kışla hamamları şeklinde sıralanabilir.³⁴

Ramazannâme’deki özellikle “*Hamamlar Fashı*”³⁵ başlığı altındaki manilerde konu edilen hamamların bazı mimari özelliklerine de değinilmiştir. “*Lüleleri ağzın açmış / Üstüne nazır camları*” mısralarıyla, hamamda suyun geçtiği, buradan bir havuza aktığı musluksuz boru olarak anılan lülelerin kullanımı ve hamamların kubbe kısımlarında içerisini aydınlatmak üzere genellikle altıgen şeklinde bulunan camlara³⁶ göndermede bulunulmuştur. Küçük Ayasofya Camii yakınında yer alan ve aynı zamanda Küçük Ayasofya Hamamı olarak da bilinen³⁷ Çardaklı Hamamı’nın oldukça gösterişli bir yapıya sahip olduğu; “*Her hamamın var bir nâmi / Çardaklı’nın ihtişamı*” mısrasıyla ifade edilmiştir. Vefa Külliyesi bünyesinde, 1476 yılında inşa edilen Vefa Camii’nin yanında inşa edilen³⁸ Vefa Hamamı’nın ise konumu, çevresi ve kullanım özellikleri bakımından diğer hamamlara kıyasla daha ayrıcalıklı olduğu; ziyaretçilerine sunduğu rahatlık ve konfor sayesinde herkes tarafından tercih edildiği; “*Vefâ hamamı gâlibdir / Herkes safâya tâlibdir*” mısralarıyla ortaya konulmuştur.

Osmanlı hamam mimarisinde, kişinin sağlık ve sıhhatini azami ölçüde korumayı amaçlayan bir incelik de söz konusudur. İnsan vücudu ani sıcaklık değişimlerine maruz kaldığında çeşitli sağlık sorunları yaşayabileceğinden, hamam mimarisinde bu durumu önleyici bir mekânsal geçiş düzeni oluşturulmuştur. Bu sistem, soyunmalık, ılıklik (soğukluk) ve sıcaklık sıralamasıyla birbirinden ayrılarak şekillendirilmiş ve bu şekilde bir yapısal düzenlemeyle kullanıcıların vücut sıcaklıklarını dengeleyerek hamama uyum sağlamalarına olanak tanımıştır. Böylece hamama giren kişi de çıkan kişi de belli bir sıralamayla ve vücut sıcaklığını sonraki aşamaya göre dengeleyerek dâhil olacağı ortama uyum sağlamış oluyordu. Bu incelikli düşünce, *Ramazannâme*’de işlenmektedir. Sıcaklık bölümünden ılıklik (soğukluk) bölümüne geçen kişinin ani sıcaklık değişiminden etkilenecek üşütmemesi ve hasta olmaması için gerekli önlemleri alması gerektiği: “*Soğuk hamamda gir kürke / Baktırma kendini çirke*” mısralarıyla ifade edilmiştir.

Eserde en detaylı hamam mimarisi tasviri ise; “*Bekçi Hamamı Fashı*”³⁹ başlığı altında üç mani ile anlatılan Yeni Hamam’dır. Cağaloğlu Hamamı olarak da bilinen hamam 1741 tarihinde I. Mahmud tarafından Osmanlı İstanbulu’nun son büyük çarşı hamamı olarak inşa ettirilmiş olan ve dönemin barok tarzlarını yansıtan dik-

³⁴ Alidost Ertuğrul, “İstanbul Hamamları ve Mimarisi”, 8/457.

³⁵ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 201-204.

³⁶ Gürol Tali, “Hamam Kültürü”, *Social Mentality And Researcher Thinkers Journal* 70 (01 Ocak 2023), 3343.

³⁷ Eyice, “Hamam”, 15/424.

³⁸ Yaşar, “Bir Semte Vefa - Vefa Hamamları”, 343.

³⁹ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 227-230.

kat çeken bir yapı olmuştur.⁴⁰ Yeni Hamam'ın camlarının adeta bir dolunay gibi iç mekânı aydınlattığı, halvet (sıcaklık) kısmının ise Türk hamamlarında daha önce rastlanmayan şekilde çeşitli isimlerle hücresel bölmelere ayrıldığı ve altın kaplamalı lülelere sahip olduğu; "*Camları güya mâhitâb / Halvetler düzenli elkâb / Altun halli lû'leri / Cuş u hurûş etmekte âb*" manisiyle ifade edilmiştir. Ayrıca hamamın duvarlarında hoş bir görünüm sergileyen bir selsebil bulunduğu, hamam içerisinde kahve içmeye mahsus bir bölümün yer aldığı ve hamamın civarında bir bahçesinin bulunduğu; "*Selsebili duvârında / Kapı kapı karşı kenârında / Hamâm içinde kahvesi / Bahçesi var kenârında*" mısralarıyla anlatılmıştır. Ayrıca müellif, Yeni Hamam'ı gezip incelediğini ve bu denli güzel ve eşsiz bir hamama daha önce rastlamadığını ifade etmektedir. Diğer hamamlar arasında büyük bir üne sahip olan bu hamamın, dünya genelinde dahi bir benzerinin bulunmadığını ise; "*Eyledim seyrini tamâm / Hamamlar içre pek benâm / Yoktur nazarı âlemde / Görmemiş öyle bir hamâm*" mısralarıyla dile getirmiştir.

2.2.2. Hamamların Sınıfsal ve Mesleki Kullanımı

Osmanlı hamamları mimari özellikleri yönüyle, konumları itibari ile ve kullanıcı kesimine göre çeşitli ayrımlara tâbi tutulmuşlardır. Hamamlarda öncelikli ayırım, kadınlar ve erkekler arasında belirginleşir. İslami mahremiyet anlayışı hamam mimarisine doğrudan yansımıştır. Bu bağlamda, Osmanlı şehirlerinde hamamlar; çifte hamamlar, yekta (tek) hamamlar ve kuşluk hamamlar olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Çifte hamamlar, kadın ve erkekler için tamamen ayrı bölümlere sahip olan, aynı yapıda fakat birbirinden bağımsız işleyen iki ayrı hamamdan oluşan yapılardır. Mimari planlamalarında, mahremiyetin sağlanması adına iki bölümün kapılarının aynı sokağa açılmaması prensibine özen gösterilmiştir. Yekta (tek) hamamlar, yalnızca tek bir yıkanma alanına sahip olup, günün belirli saatlerinde kadınlara, diğer saatlerinde ise erkeklere hizmet verecek şekilde dönüşümlü olarak işletilmiştir. Tek hamamların bir çeşidi olan kuşluk hamamlar ise adını, kuşluk vaktinden itibaren kadınlara hizmet verilmesinden almıştır. Genellikle ikamet alanlarında bulunan bu hamamlar, akşamdan sabah namazına kadar erkeklere, kuşluk vaktinden akşam namazına kadar kadınlara açık olacak biçimde işletilmiştir.⁴¹

Bu mimari ve cinsiyet temelli sınıflandırmanın yanı sıra, hamamların mesleki gruplar ve toplumsal sınıflar tarafından tercih edilme biçimi de dikkat çekicidir. Yine "*Hamamlar Faslı*"nda geçen manilerde, farklı sosyal statülere ve meslek grup-

⁴⁰ Semavi Eyice, "Cağaloğlu Hamamı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/12.

⁴¹ Nahide Şimşir, "XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadî Özellikleri", *XVI. Türk Tarih Kongresi*, 2015, 6/96-99.

larına hitap eden hamamların varlığı açıkça görülmektedir. Örneğin “*Haydarpaşa köçekleri / Hocapaşa uşakları / Gayet ile münâsibdir / Yedikule tabakları*” mısraları, belirli meslek gruplarının belirli hamamlarla özdeşleştirildiğini göstermektedir. Benzer şekilde “*Kadiasker hamâmı da / Muhzırlara münâsibdir*” mısraları, yüksek rütbeli bürokratların tercih ettiği hamamların da ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu işaret eder. Bunlardan başka; “*Hacıkadın ergenlere / İmrohor da seyislere / Arpa hamâmına dahi / İmrohor olanlar gire*” manisiyle eski İstanbul’da sur dışında şimdiki Fatih semtinde bulunan İmrahor Hamamı ve Arpa Hamamı’nı seyislerin tercih ettiğini, Balat hamamının kürekçiler için, Ayvansaray Hamamı’nın da yelkenciler için münasip olduğu; “*Balat sezadır kürküye*⁴² / *Ayvansaray yelkenciye*” mısralarıyla dile getirilmiştir. Hamamların bu şekilde meslek gruplarına göre ayrılması ilk olarak Evliya Çelebi’nin seyahatnamesinde rastlanmaktadır. Fakat o bu ayrımı; “*Tabiatımızdan dostlar arasında bir latîfe olması için bütün hamamları birer esnafa dağıtıp her çeşit sınıfa uygun hamamlar verdik*”⁴³ şeklinde açıklayarak bu ayrımın aslında bir gerçekliği olmadığına işaret etmiştir. *Ramazannâme*’de de hamamların meslek gruplarına göre ayrılmasıyla ilgili bu türden bir latifeye yer verilmeyle birlikte, bazı hamamların anılan meslek grubuna mensup kişilerin bulunduğu yerlere yakın olması ve bu kişilerin söz konusu hamamları tercih etmesi bakımından, bu latifenin belli ölçüde doğruluk payı taşıdığı söylenebilir. Örneğin; Yedikule semtinde yoğunlaşan tabakhâne⁴⁴ çalışanların Yedikule Hamamı’nı tercih etmesi, Osmanlı döneminin en önemli mesire alanlarından biri olan Haydarpaşa Çayırını’na⁴⁵ yakın olan Haydarpaşa Hamamı’nın orada gösteriler yapan köçeklere atfedilmesi, padişahın atlarına bakmakla görevli olan mirahurlar için Fatih semtindeki İmrahor Hamamı’nın uygun görülmesi dikkat çekicidir. Yine deniz kıyısında olan ve Osmanlı’da deniz ulaşımında yelkenci ve kürekçilerin yoğun olarak bulunduğu⁴⁶ bölgede olan Balat ve Ayvansaray Hamamı’nın kürekçilerle yelkencilere münasip görülmesi hep bu gerçekliği yansıtmaktadır.

⁴² Bu ifade “kürküye” ve “kürekçiye” ifadelerinin Osmanlı Türkçesi’nde aynı şekilde (کُرکچي) yazılmalarından dolayı hatalı olarak “kürkü” okunmuş yahut yazılmış olabilir. Zira o dönemde Balat ve Ayvansaray kürekli ve yelkenli gemilerle taşımacılık yapılan, bu işlerle iştigal eden kimselerin yaşadığı semtlerdendi. Zaten yukarıda Yedikule tabakları ibadesi de geçmiş olduğundan buradaki ifadenin sonraki mısra ile bağlantısı da gözetilerek; “kürkü” yerine “kürekçi” olması ihtimali kuvvetlidir.

⁴³ “Evliyâ Çelebi Seyahatnâme’sinde Üç Başşehrin Suları, Su Yapıları, Su Esnafı”, *Zergisi İstanbul* (Erişim 14 Nisan 2025), 176.

⁴⁴ Ahmet Kala, *Debbâğılıktan Dericiliğe: İstanbul Merkezi Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2012), 143.

⁴⁵ Ali Şükrü Çoruk, “Osmanlı İstanbul’unda Halkın Eğlence Hayatı”, *Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 4/298.

⁴⁶ Detaylı bilgi için bk; Nejdet Ertuğ, “Klasik Dönem Osmanlı İstanbul’unda Deniz Ulaşımı”, *Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015).

2.3. İstanbul'un Kapıları ve Çevresi

Orta Çağ'ın hemen tüm şehirleri gibi İstanbul da etrafı surlarla çevrili bir kale kenttir. Bu surların içinde kalan kısma suriçi, dışında kalan kısma da surdışı adı verilmesindeki sebep de şehrin etrafındaki surlardır. Yüksek surların suriçi ile surdışının irtibatını sağlayan, çeşitli yönlerden ve farklı boyutlarda kapıları bulunmak zorundadır. Bu sabah açılıp, akşam güneş batınca kapanan bu kapılar vasıtasıyla şehri düşmanlara karşı korumak kolaylaşmış, şehre girip çıkanlar da bu kapılar vasıtasıyla kontrol edilmiştir. Bizans döneminde inşa edilen ve kenti hem karadan hem denizden gelecek saldırılara karşı koruyan, toplamda 20-22 kilometre civarındaki İstanbul surları şehir için kapsamlı bir savunma sistemidir. Bu surlar Kara Surları, Haliç Surları ve Marmara Surları şeklinde üç ana kısımdan oluşur. V. yüzyılda Bizans İmparatoru II. Theodosius döneminde inşa edilen yaklaşık 6.5 kilometre uzunluğundaki Kara Surları (Theodosios Surları), Marmara Denizi kıyısındaki Yedikule'den başlayarak Batıya doğru uzanır ve Haliç kıyısındaki Ayvansaray'da sona erer. Haliçten gelecek olan saldırılara önlem almak amacıyla inşa edilen, bazı bölümleri Osmanlı döneminde liman ve tersane ihtiyaçları için yıkılan Haliç Surları; kara surlarının bitiş noktasındaki Ayvansaray'dan başlayarak Haliç kıyısı boyunca 5.5-6 kilometre uzanır ve Sarayburnu'na kadar devam eder. Marmara Denizi'nden gelen tehditlere karşı yapılmış ve bazı kesimleri zamanla denize dolgu yapılmasıyla içerde kalan Marmara Surları ise; Sarayburnu'ndan başlayarak Marmara kıyısı boyunca yaklaşık 8-8.5 kilometre güneybatıya uzanır ve Yedikule'ye ulaşarak burada kara surlarıyla birleşir. Şehri bir üçgen şeklinde içine alan bu surların dışarıya açılan irili ufaklı pek çok kapısı bulunmaktadır.⁴⁷

Ramazannâme neşrinde İstanbul'un o dönemde var olan kapıları ve çevresi "*Kapular Faslı*"⁴⁸ başlığı altındaki 17 mani ile ele alınmıştır. "*İstanbul'un kaçtır bâbı / Her kapının var bevâbı / Ağalarım bu gece / Versem gerektir cevâbı*" manisiyle başlayan bu fasılda Kara, Marmara ve Haliç surlarında bulunan yirmi dört kapı ve çevresi hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir.

2.3.1. Ramazannâme'de Bahsi Geçen Kara Surlarında Bulunan Kapılar

Marmara kıyısından başlayarak Haliç'e kadar uzanan kara surları üzerinde yer alan bazı kapılar ve çevrelerine dair *Ramazannâme*'de aktarılan bilgiler, dönemin İstanbul'una ilişkin önemli sosyal ve mekânsal ipuçları sunmaktadır. "*Gayet muhkem Yedikule / Bucakbağı meşhur hele*" mısralarıyla Yedikule Kapısı'nın sağlam yapısına vurgu yapılmakta, kapının çevresinde yer alan ve döneminde ün kazanmış

⁴⁷ Detaylı bilgi için bk; Semavi Eyice vd., *Dersaadet'in Sur Kapıları* (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Ambalaj Sanayi A. Ş., 2016); "İstanbul Surları", *İstanbul Surları* (Erişim 14 Nisan 2025).

⁴⁸ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 241-244.

Bucakbağı bostanlarının varlığına dikkat çekilmektedir. Silivri Kapısı’na ilişkin olarak; *“Ziyarettir mezaristan / Etrafı bağ ile bostan / Silivrikapısı’nda hem / Cem’ olur harmana dostan”* manisi, kapının civarında bağ ve bostanların bulunduğunu, burada bir de mezarlığın yer aldığını ve harman zamanı dost meclislerinin bu bölgede toplandığını ifade etmektedir.

Yenikapı (Mevlanakapı) ile ilgili olarak; *“Yenikapı mevlev-hâne / Dedeler başlar devrâne / Pazarertesi Perşembe / Cem’ olur yaran seyrâna”* manisinde, bu bölgede bir Mevlevîhâne’nin bulunduğu, Mevlevî dervişlerinin özellikle pazartesi ve perşembe günleri burada sema ayinleri gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Diğer bir örnek olarak; *“Eğrikapı’da Mumhâne”* mısraı, bu kapının civarında mum üretimi yapılan atölyelerin yer aldığını ortaya koymaktadır. Topkapı ise; *“Bayrampaşa bostânları / Cem’ olurlar yarânları / Topkapı da medh olunur / Etrafının seyrânları”* manisiyle çevresindeki Bayrampaşa bostanları ile birlikte anılmakta ve bu çevrenin gezinti ve buluşma alanı olarak kullanıldığına işaret edilmektedir. Son olarak; *“Edirnekapısı dahi / Zevk bahş eyler irfâna”* mısraları, Edirnekapı’nın konumu ve çevresindeki yapılarla birlikte kültürel ve entelektüel bir merkez olarak görüldüğünü ifade etmektedir.⁴⁹

2.3.2. Ramazannâme’de Bahsi Geçen Haliç Surlarında Bulunan Kapılar

Ayvansaray’dan başlayarak Haliç kıyısı boyunca uzanıp Sarayburnu’na kadar devam eden surlar üzerindeki bazı kapılar da *Ramazannâme*’de hem fizikî konumları hem de etraflarındaki sosyal yapılarla birlikte betimlenmiştir. *“Ayvansaray hoşça yerdir / Sultansaray’ı anılır”* dizeleriyle, kara surlarının Haliç’e kavuştuğu noktada yer alan Ayvansaray Kapısı, güzelliğiyle öne çıkan bir mekân olarak anılmakta; aynı zamanda *“Sultansarayı”* olarak da adlandırılarak, muhtemelen civarındaki saray ya da önemli yapılara atıfta bulunmaktadır. *“Zeytuncular Unkapanı / Balıkçılardır bir yanı / Kundakçılar tüfenkçiler / Cibali’ye kıl seyranı”* manisinde, Unkapanı çevresi zeytinci ve balıkçı esnafının yoğunlaştığı bir ticaret merkezi olarak betimlenmektedir. Aynı manide Cibali Kapısı çevresinin ise kundakçılar ve tüfenkçiler gibi askerî malzeme üreticileriyle anılması, bu kapıların yalnızca geçiş noktası değil, aynı zamanda meslekî kümelenmenin gözlemlendiği zanaat ve ticaret merkezleri olduğunu da ortaya koymaktadır.

Bir diğer manide; *“Yenikapı’da var hamâm / Ayakapısı da tamâm / Petrekapısı kilise / Fener’in kumudur bed-nâm”* dizeleriyle, yabancıların yoğun olarak yaşadığı bölgelerden Ayakapısı, Petrekapısı ve Fener Kapısı birlikte anılmıştır. Petrekapısı, Bizans dönemi kiliselerine yakınlığıyla ilişkilendirilirken; gayrimüslim yerleşim bölgelerinden biri olan Fener Kapısı çevresi ise *“bed-nâm”* (kötü şöhretli) nitele-

⁴⁹ Kara kapıları hakkında detaylı bilgi için bk; Eyice vd., *Dersaadet’in Sur Kapıları*, 57-113.

mesiyle, muhtemelen dönemin toplumsal algısını yansıtan bir bakış açısıyla betimlenmiştir. Haliç kıyısında kereste ticaretinin yapıldığı bir bölge olan⁵⁰ Odunkapı; *“Odunkapısı yanları / Keresteci dükkânları”* dizeleriyle tanımlanırken; Ayazmakapı ise özellikle yaz aylarında faal olan pekmezci dükkânlarıyla birlikte anılmaktadır: *“Ayazmakapısı’nın da / Pekmezci yaz dükkânları”*. *“Geçince Balık pazârı / Ketecilerle attârı / Zindankapısı aşikâr / Balmumcular ider kârı”* manisinde ise Balık pazarı Kapısı, keteci ve attar gibi meslek gruplarının bulunduğu bir merkez olarak betimlenirken, Zindankapı bilinen bir geçiş noktası olarak anılmakta, çevresinde balmumu üretimi yapan dükkânların bulunduğu ifade edilmektedir.

Son olarak, Sarayburnu’nda Haliç’e nazır yalıların yer aldığı sahil şeridinde konumlanan Bahçekapı; *“Bahçekapısı âlîdir / Sarayburnu hoş yalıdır / Yalı köşkü bahre nâzır / Anda cennet misâlidir”* manisiyle tanıtılmaktadır. Bu mısralarda kapının konumu ve çevresindeki doğal güzellikler vurgulanmakta; Sarayburnu’ndaki yalı köşklerinin zarafeti ve bölgenin cenneti andıran manzarası estetik bir dille yansıtılmaktadır.⁵¹

2.3.3. Ramazannâme’de Bahsi Geçen Marmara Surlarında Bulunan Kapılar

Marmara surları, Sarayburnu’ndan başlayarak Marmara kıyısı boyunca uzanır ve Yedikule’de kara surlarıyla birleşir. Bu hat üzerinde yer alan bazı kapılar da *Ramazannâme*’de, bulundukları konumlar ve çevresel özellikleriyle birlikte anılmıştır. Sarayburnu ile Kumkapı arasında yer alan Ahırkapı, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde saraya ait ahırların bulunduğu bölgede konumlandığı için bu adla anılmıştır. Eserde geçen; *“Ahırkapı’da olunur / Bahr-i Sefîd’in seyrânı”* dizeleri, bu kapının Marmara Denizi’ne bakan manzaralı bir konumda yer aldığını ve deniz kıyısında hoşça vakit geçirilen bir seyranlıklar alanı olduğunu ima etmektedir. İsmi yan tarafında bulunan burçlardan birinin 1532 yılındaki depremde çatlamış olmasından alan⁵² Çatladıkapı ise; *“Çatladıkapı’nın yâni / Seyr eyle Cündî Meydânı”* mısralarıyla Osmanlı döneminde cirit gösterileriyle tanınan ve halk arasında “Cinci Meydanı” olarak da bilinen Cündî Meydanı’na yakınlığıyla ele alınmıştır.⁵³ Balıkçılık ve meyhâneleriyle bilinen⁵⁴ kıyı kapısı Kumkapı ise; *“Kumkapı da hoşça yerdir / Etraf(ı) çoğu kâfirlerdir / Bezm ehli anda zevk eder / Ehl-i dile mu’teberdir”* dizele-

⁵⁰ Eyice vd., *Dersaadet’in Sur Kapıları*, 124.

⁵¹ Haliç surlarında bulunan kapılar hakkında detaylı bilgi için bk; Eyice vd., *Dersaadet’in Sur Kapıları*, 113-130.

⁵² Eyice vd., *Dersaadet’in Sur Kapıları*, 137.

⁵³ Reşat Ekrem Koçu, “Cinci Meydanı”, *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Tan Matbaası, 1958), 7/3580-3581.

⁵⁴ Selin Birgül Geçer - Elif Mıhçıoğlu Bilgi, “İstanbul’da Tarihi Kumkapı’nın Son Yirmi Yıldaki Fiziksel Değişimi (1994-2013)”, *İdealkent* 8/22 (31 Mayıs 2017), 512-513.

riyle bu kapı etrafında genelde yoğun Rum nüfusunun yaşadığına⁵⁵, bölgenin zevk, eğlence ve gönül eğlendirme mekânı olduğuna atıfta bulunulmuştur. Çevresinin Ermeni semtleriyle çevrili olması, yoğun Ermeni nüfusu⁵⁶ ve bu kimselerin işlettiği meyhânelerden ötürü olacak ki Narlıkapı *Ramazannâme*’de; “*Ey benim aḡam efendim / Narlıkapı’yı almam dile*” mısralarıyla anılmıştır. Marmara kıyısında, güzel manzarasıyla, kıyıdaki eğlence meclisleriyle ve sosyal yaşantısının zenginliği ile meşhur olan Samatya ve Davutpaşa Kapıları; “*Samatya’da cem’ olurlar / Seyrine âlem gelirler / Davutpaşa iskelesi / Zevkini âlem bilirler*” manisiyle ele alınmıştır. “*Yenikapı’ya varılır / Oduna çeki kurulur*” dizelerinde ise Bizans’ın Haliçten sonraki ikinci büyük limanının olduğu muhitte yer alan⁵⁷ Yenikapı; yakınındaki iskeleden odun ticareti yapılmasıyla *Ramazannâme*’ye dâhil edilmiştir.⁵⁸

2.4. İstanbul’un Merkezi ve Beldeleri

Osmanlı Dönemi’nde İstanbul’un nahiye ve mahalle yapısının merkezî odağını, Haliç, Marmara Denizi ve kara surlarıyla çevrelenmiş olan tarihî yarımada, yani nefsi İstanbul ya da Dersaadet olarak anılan bölge oluşturmaktadır. Bu alan, Osmanlı döneminde kentsel, idarî ve sembolik merkez işlevi görmüştür. “Belde-i Tayyibe” ifadesiyle de yüceltilen bu merkezî alanın yanı sıra, kadılık birimleri şeklinde teşkilatlanmış ve zamanla şehir dokusuyla bütünleşmiş olan Galata, Eyüp ve Üsküdar bölgeleri ise, “Bilâd-ı Selâse” (üç belde) adıyla anılmakta ve İstanbul’un idarî-topoğrafik bütünlüğünün tamamlayıcı unsurları olarak değerlendirilmektedir.⁵⁹

Cumhuriyet’in ilk yıllarında, İstanbul vilayeti İstanbul (Merkez), Adalar, Bakırköy, Beyoğlu, Çatalca, Şile ve Üsküdar olmak üzere yedi kazadan oluşuyordu. 1930’lu yıllara gelindiğinde ise İstanbul’un on beş kazadan oluştuğu bilinmektedir. Bu kazalar alfabetik sırasıyla; Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Çatalca, Eminönü, Fatih, Kadıköy, Kartal, Sarıyer, Silivri, Şile, Üsküdar ve Yalova kazalarıdır.⁶⁰ Günümüzde ise, Yalova’nın 1995 yılında il statüsü kazanması dışında, 1950 ve 1980 yıllarındaki yoğun iç göç dalgalarının etkisiyle İstanbul’daki hızlı nüfus artışı yeni yerleşim alanlarının oluşmasına sebebiyet vermiş; bu demografik ve

⁵⁵ Geçer - Bilgi, “İstanbul’da Tarihi Kumkapı’nın Son Yirmi Yıldaki Fiziksel Değişimi (1994-2013)”, 512.

⁵⁶ Teni Batar, *İstanbul Ermeni Kiliseleri Üzerine Bir Araştırma ve Narlıkapı Surp Hovhannes Ermeni Kilisesi (eski Narlıkapı Ermeni Hastanesi)* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 46-49.

⁵⁷ Eyice vd., *Dersaadet’in Sur Kapıları*, 139.

⁵⁸ Marmara surlarında bulunan kapılar hakkında detaylı bilgi için bk; Eyice vd., *Dersaadet’in Sur Kapıları*, 131-141.

⁵⁹ Mehmet Ganatar, “İstanbul’un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)”, *Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 3/218.

⁶⁰ Cemalettin Şahin, “İstanbul’un İlçeleri”, *Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 3/246.

mekânsal dönüşüm, idarî yapıların yeniden düzenlenmesini beraberinde getirmiştir. Bu süreçte, bahsi geçen kazalardaki bazı semtler müstakil ilçe statüsü kazanmış ve böylece İstanbul'daki ilçe sayısı otuz dokuza ulaşmıştır.⁶¹

Ramazannâme'de üçü müstakil olmak üzere İstanbul'daki pek çok kaza, nahiye ve mahalle, ön plana çıkan çeşitli özellikleriyle manilere konu edilmişlerdir.

2.4.1. Ramazannâme'de Müstakil Olarak Mani Konusu Edilen Beldeler

Belde-i Selâse içerisinde yer alan Üsküdar ve Eyüp, *Ramazannâme*'de müstakil başlıklar altında ele alınırken; bu üç belde arasında yer almayan ancak Osmanlı döneminde mesire ve sayfiye yeri olarak öne çıkan Beykoz da eserde müstakil bir manzume ile konu edilmiştir. Sur dışında yer alan ve İstanbul'un tarihî kazalarından biri olan Üsküdar, *Ramazannâme*'de "*Fasl-ı Üsküdar*"⁶² başlığı altında ele alınmakta; beldenin payitahtın tam karşısında yer aldığı; "*Payitahtın karşısında / Bir hoşça yerdir Üsküdar*" mısrasıyla ifade edilmektedir. Eşsiz bir güzelliğe sahip olduğu ve adeta Allah tarafından özel olarak yaratıldığı; "*Rûy-i zeminde misli yok / Yerinde halk etmiş Bârî*" mısralarıyla belirtilirken, bazı kimselerin Üsküdar toprağını Kâbe toprağına benzettiği de; "*De(di)ler Kâ'be toprağı / Gûyâ ki cihânın bağı*" mısralarıyla dile getirilmiştir. Sonrasında şair, okuyucusunu; "*Azimet edip seyrâna / Çıkalım bağ u bostâna / Hele gör Şemsipaşa'nın / Zevki hayat verir câna*" şeklinde Üsküdar'ın bağlarına çağırır. Bu bağlamda ilerleyen mısralarda Şemsipaşa, Ayazma, Doğancılar, Harmanlık, Kapulıbağ, Kavak, Kadıköy, Fenerbahçe, İbrahimağa Çayırı ve Ayrılıkçeşmesi gibi noktalar zikredilir. Bu yerler genellikle kıyı şeridindeki bağlık ve halkın sıklıkla ziyaret ettiği mesire mekânlardır. Müellif buralarda gezenerin halı serip seccade yayarak huzur içinde zaman geçirdiğini; "*Kadıköy'üne erelim / Fenerbağçesi'ni görelim / Döşensin halı seccâde / Biraz anda zevk sürelim*" manisiyle anlatır. Üsküdar'ın bahar ve bağ mevsiminde oldukça canlı, renkli ve kalabalık olduğu ise; "*Taraf taraf seyrânı var / Hoş görülür devrânı var / Bağ vak-tinde Üsküdar'ın / Ehl-i dile unvânı var*" şeklinde dile getirir.

"*Eyyüb Fash*"⁶³ başlığıyla Belde-i Selâse'nin manevî merkezi olarak öne çıkan Eyüp kazası, *Ramazannâme*'de yine müstakil bir manzume ile ele alınmakta; hem dinî bir merkez olması, hem de sosyal canlılığı yönüyle detaylı biçimde işlenmektedir. Müellif, okuyucuya Eyüp Sultan'ı anlatırken onu adeta bir irfan meclisine davet eder: "*Halkı seyrâna varalım / Bezm-i irfâna varalım / Eyleyelim ziyâretin / Eyyüb Sultan'a varalım*". Bu mısralar Eyüp'ün sıradan bir semt olmadığını, halk nezdinde dinî bir ziyaretgâh ve toplumsal buluşmanın merkezi olduğunu da gös-

⁶¹ Şahin, "İstanbul'un İlçeleri", 3/247.

⁶² Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 144-146.

⁶³ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 254-256.

termektedir. Ayrıca; *“Cum’alar olur seyrânı / Cem olur cümle yârânı / Eyyüb Sultan türbesinde / Keselim biz de kurbânı”* manisiyle Cum’a günleri halkın akın akın Eyüp Sultan’a giderek ziyaret ettiği, kurbanlar kestiği ve dua ettiği belirtilir. Manzumenin ilerleyen bölümlerinde; *“Eyyüb içi gerçi darlık / Bahçeler ayvalık narlık”* mısralarıyla Eyüp’ün dar bir yerleşkeye sahip olduğunu, burada genellikle ayva ve nar bahçelerinin bulunduğu ifade edilmektedir. Eyüp, sadece kutsal bir ziyaret yeri değil; *“Havada gör nice yazı / Kaymakçılar eder nazı / Şeytan çarşısında dahi / Yaparlar envâ’i sâzı”* ve *“Bardakları gûne gûne / Görenler döner mecnûna / Uşaklara tef alalım / Tanburu benzer kaanuna”* manilerinden de anlaşılacağı üzere türlü eğlencelerinin gösterildiği, pazarlarında kaymakçıların, çömlekçilerin, oyuncakçıların bulunduğu canlı bir sosyal alandır. Bütün bu güzelliklerinin yanında müellifin; *“Buyur dükkâna çelebi / Cızbız kebapı yer isen”* mısraları Eyüp’ün ruhun yanında bedeni de doyuran bir mekân olduğunu göstermektedir.

Ramazannâme’de Belde-i Selâse’ye dâhil olmamasına rağmen *“Beykoz Faslı”*⁶⁴ şeklinde müstakil bir başlıkla işlenen Beykoz, ilk olarak meşhur olan çeşmesi ve onun sanatsal özellikleriyle ele alınmıştır: *“Yaptılar ol çeşmesârı / Kodular güzel asârı / Üstünü kubbe ettiler / Lüleleri oldu câri”*. Ardından; *“Kıl nazar türlü elvâna / Dolandı la’le mercâna / Va’z eylediler önüne / Mermer direk altı dâne.”* manisinden hareketle Beykoz’un, Boğaziçi’nin hem doğal güzellikleri hem de mimarî yapılarıyla ön plana çıkan bir mesire alanı olduğu ortaya konulur. Beykoz’un tabiat manzaralarıyla bezeli, oldukça keyifli ve halkın çok rağbet ettiği bir eğlence ve dinlence yeri olduğu ise; *“Haddi hesabı yoğ idi / Beykoz seyrine gidenin”* ve *“Kiraz mevsiminde âlem / Beykoz seyrine giderler”* mısralarından anlaşılmaktadır. Fetihden sonra İstanbul’un ilk bahçesi olan ve “Bahçe-i Beykoz” adıyla da anılan Tokatköy’deki Tokat Bahçesi, sonraki dönemlerde içerisine inşa ettirilen çeşme, havuz ve kasırlarla meşhur olmuştur.⁶⁵ Bu durum müellif tarafından; *“Tokadda ne var der isen / Varıp safâsın sürsen / İki dâne havuz vardır / Ne ra’nâdır bakıp görsen”* ve *“Görünür çağlağanı da / Akarsu çeşme yanında / Bir acayib köşk yapılmış / İki havzun meyanında”* manileriyle okuyucuya aktarılmıştır.

2.4.2. Dersaadetteki Çarşı ve Pazar Mekânları

Aslı Farsça “bâzâr” olan kelime, sözlükte “alıcı ve satıcıların ticaret amacıyla belli zamanlarda bir araya geldikleri, genellikle açık alanda kurulan kamuya açık mekân” anlamına gelir. Pazar kavramı, bu yönüyle haftalık ya da dönemsel olarak kurulan geçici ticaret alanlarını ifade ederken; “çarşı” kelimesi ise daha çok kalıcı dükkânların sıralandığı, üstü kapalı veya yarı açık biçimde düzenlenmiş, belirli bir

⁶⁴ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 97-99.

⁶⁵ Nurhan Atasoy, “İstanbul Bahçeleri”, *Büyük İstanbul Tarihi* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015), 4/567.

esnaf topluluğuna ait işlevsel ve mimari bir yapılanmayı tanımlar.⁶⁶ Osmanlı şehir yapısında çarşılar genellikle cami, han ve bedesten gibi merkezi yapılar etrafında teşekkül ederken⁶⁷; her türlü mal ve eşya satılan diğer pazar yerleri ise haftanın yedi gününde belirli mahallerde kuruluyordu. ⁶⁸ En önemli çarşı ve pazar mekânları, İstanbul'un suriçi olarak bilinen Dersaadet bölgesindeydi. Bizans döneminden itibaren önemli bir ticaret merkezi olan İstanbul'un, Kapalıçarşı'dan başlayarak Eminönü ve Haliç kıyılarına kadar uzanan bölgesi, Osmanlı döneminde de bu işlevini sürdürmüştür.⁶⁹ Tarihsel süreçte çarşı ve pazarlar, yalnızca mal ve hizmet alışverişinin gerçekleştirildiği ekonomik alanlar olmakla beraber, toplumların sosyo-kültürel dokusunu şekillendiren kamusal mekânlar olarak da önemli roller üstlenmiştir. Antik dönem agoralarından İslam şehirlerindeki bedesten ve arastalara, Osmanlı mahalle pazarlarından modern kentlerin haftalık semt pazarlarına kadar uzanan bu tarihsel süreklilik, çarşı ve pazarların gündelik hayatın vazgeçilmez bir parçası olduğunu göstermektedir. Özellikle Osmanlı şehir kültüründe çarşılar; esnaf dayanışması, mesleki aidiyet, ahilik ahlâkı ve vakıf anlayışı etrafında şekillenmiş, bu yapılar sadece tüketimin değil, aynı zamanda iletişim, haberleşme, eğlence ve hatta siyasi sohbetlerin gerçekleştiği sosyal mekânlar hâline gelmiştir.⁷⁰ Bu bağlamda çarşı ve pazarlar hem mekânsal hem de toplumsal bir örgütlenme modeli olarak incelenmeye değerdir.

Reşat Ekrem Koçu'nun İstanbul Ansiklopedisi'nde ismi çarşılar arasında zikredilen Eminönü semtindeki Ketenciler Çarşısı⁷¹ *Ramazannâme*'de; *"Ketenciler Fashı"*⁷² başlığı altında müstakil olarak ele alınmakla beraber, maniler içerisinde yeri geldikçe İstanbul'daki pek çok çarşıdan söz edilmiştir. Müellif Ketenciler Çarşısı'nın eşsiz mimari güzelliklerinden bahsederken; *"Çok ziynetli mahal gördüm / Cümlesini güzel gördüm / Ketenciler çarşısını / Gayetle bî-bedel gördüm"* ve *"Türlü türlü oymaları / Ben unuttum saymaları / Gûne gûne askılar var / Her köşeye koşmaları"* manilerini dile getirmiştir. Ayrıca çarşı çevresindeki tabiat güzellikleri de; *"Gümrükönünün haleti / Gayetle çoktur ziyneti / Çepçevre al yeşil selvi / Meydana*

⁶⁶ Cengiz Kallek, "Pazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/194.

⁶⁷ Semavi Eyice, "Bedesten", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/303.

⁶⁸ Tuğba Kara, "III. Ahmed Devrinde Sur İçi İstanbul: Yerleşim Alanları ve Diğer Alanları Dağılımı", *Studies of The Ottoman Domain (Osmanlı Hâkimiyet Sahası Çalışmaları)* 6/11 (31 Ağustos 2016), 144.

⁶⁹ Resul Köse vd., *Dünden Bugüne Tarihi İstanbul Çarşıları* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2018), 219.

⁷⁰ Osmanlı'da çarşı ve pazarlar hakkında daha detaylı bilgi için bk; Köse vd., *Dünden Bugüne Tarihi İstanbul Çarşıları*; Mehmet Sait Şahinalp - Veysi Günel, "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi", *Milli Folklor* 12/93 (2012), 149-168.

⁷¹ Reşat Ekrem Koçu, "Çarşı/Çarşılar", *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Tan Matbaası, 1958), 7/3764.

⁷² Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 299-301.

vermiş şöhreti” manisi zikredilmiştir.

Ramazannâme adlı eserde, “*Zahire Faslı*”nda bekçinin pirinç almak üzere gittiği yer olarak Fatih sınırları içerisindeki Mercan ve burada bulunan Uzun Çarşı zikredilir. Bu durum; “*Bekçi davrandı merdâne / Seğirtti vardı Mercân’a / Ramazana pirinç aldı / Binikiyüzelli dâne*”⁷³ manisiyle ifade edilmiştir. Uzun Çarşı’nın devamında yer alan Tahtakale Çarşısı; “*Uzunçarşıda dayanmış / Sehilce uykuya varmış / Ayağından sürümüşler / Tahtakala’da uyanmış*”⁷⁴ mısralarıyla anlatılır. Eminönü’nde ismiyle müsemma bir biçimde halkın balık ihtiyacını karşılayan Balıkpazarı ise; “*Geçince Balıkpazarı / Ketecilerle attârı / Zindankapısı âşikâr / Balmumcular ider kârı*”⁷⁵ manisiyle aktarılmıştır. Nâdir, eski, yeni kitapların satıldığı Kapalı Çarşı’nın Feşçiler Kapısı ile Beyazıt Camii arasındaki bölgesinde yer alan⁷⁶ Sahaflar Çarşısı; “*Vardım baktım sahâflara / Sözüm yoktur esnâflara / Mest pabuç lâzım geldi / Sapıverdim kavâflara*”⁷⁷ mısralarıyla; Saraçhâne Çarşısı ise, “*Size sezâ saraçhâne / Hoşça idi kavafhâne / Vardım temaşâ eyledim / Hele nazik simkeşhâne*”⁷⁸ manisiyle tanıtılmıştır. Kullanılmış ya da bozuk eşyaların satıldığı⁷⁹ Batpazarı; “*Edirne’nin Atpazarı / İstanbul’un Batpazarı / Bursa’nın Tahıl pazarı / Edirne Bursa İstanbul*”⁸⁰ manisiyle zikredilirken, ev kadınlarının gündelik ihtiyaçlarını temin ettiği⁸¹ Avratpazarı ise; “*Erken kalkar olsa pazar / San’atına eyler nazar / Avrat pazarına varıp / Kuşbazlık eyleyip gezer*”⁸² manisiyle tasvir edilmiştir.

Sonuç

Ramazannâme türü, Osmanlı edebiyatında Ramazan ayının sosyal, dinî ve kültürel yönlerini kayda geçiren özgün bir anlatı formu olarak, yalnızca manzum dinî öğütlerin ötesinde bir işlev üstlenmiştir. Bu türdeki eserler, halkın ibadet şekillerinden iftar âdetlerine, eğlence anlayışından gündelik alışkanlıklara kadar geniş bir çerçevede bilgi sunar. Bu yönüyle Ramazannâmeler, bir devrin dinî atmosferinin yanında; şehir hayatını, günlük yaşam biçimlerini ve toplumsal değerleri de yansıtan folklorik birer bellek metin işlevi görürler. Ramazan ayı etrafında şekillenen bu tür eserler, aynı zamanda Osmanlı şehir yaşamının bir panoramasını çizer; böylece dönemin kültürel ve mekânsal zihniyet dünyasına da ışık tutarlar.

⁷³ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 59.

⁷⁴ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 211.

⁷⁵ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 242.

⁷⁶ Köse vd., *Dünden Bugüne Tarihi İstanbul Çarşıları*, 261.

⁷⁷ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 181.

⁷⁸ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 295.

⁷⁹ Şahinalp-Günel, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, 167.

⁸⁰ Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 267.

⁸¹ Özkan Ertuğrul, “Avrat Pazarı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/125.

⁸² Amil Çelebioğlu, *Ramazannâme*, 93.

Âmil Çelebioğlu'nun neşretmiş olduğu *Ramazannâme*, bu geleneğin ilk ve en dikkate değer örneklerinden biridir. Eserde İstanbul'un Ramazan ayındaki atmosferi, yalnızca dinî merasimler ya da gündelik hayatın akışı üzerinden değil; semtler, yapılar, mesire yerleri ve camiler gibi mekânsal öğelerle birlikte betimlenmiştir. Çelebioğlu'nun eserinde Eyüp'ten Beşiktaş'a, Bayezid'den Üsküdar'a kadar birçok semt, Ramazan vesilesiyle farklı anlam derinlikleri kazanır. Cami avlularında kurulan mahyalar, meydanlarda yapılan orta oyunları, türbe ziyaretleri ve pazar yerlerindeki hareketlilik; İstanbul'un Ramazan ayı boyunca sosyal ve kültürel dönüşümünü takip edebilmek açısından önemlidir. Bu durum, *Ramazannâme*'yi bir Ramazan tasviri olmaktan çıkararak, aynı zamanda bir şehir hafızasına dönüştürür.

Bunun yanında *Ramazannâme neşri*, Osmanlı İstanbul'unun mekânsal kurusunu da yansıtan kıymetli bir kaynaktır. Eserde geçen camiler, hamamlar, çarşı ve pazar yerleri, sur kapıları, mesire alanları, saraylar dekoratif bir arka plan olmakla beraber, toplumsal alışkanlıkların görünür hâle geldiği canlı sahnelerdir. Bu yönüyle *Ramazannâme*, şehirdeki fiziksel yapıları maniler vasıtasıyla betimlerken, aynı zamanda onların toplumsal işlevlerini, tarihsel kökenlerini ve halkın zihnindeki çağrışımlarını da aktarma çabasındadır. Bu bağlamda *Ramazannâme*, mekân kavramının, fiziksel varlığın ötesinde; tarihî, kültürel ve sembolik katmanlarla örülmüş bir anlatı nesnesi olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla eser, Ramazan ayı özelinde şekillenen İstanbul tahayyülünü anlamak kadar, Osmanlı toplumunun şehirle kurduğu anlam ilişkisini çözümlemek açısından da önemli bir kaynak olarak ön plana çıkmaktadır.

Sonuç olarak, *Ramazannâme*, XVIII. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unun sosyo-kültürel hayatını geniş bir perspektifle ele alan, toplumsal yapının ve gündelik yaşam biçimlerinin izini süren önemli bir kaynak eserdir. Eser, dönemin Osmanlı şehir yaşamının genel karakteristiğini anlamak açısından oldukça kıymetli veriler sunmaktadır. Bu yönüyle *Ramazannâme*, Osmanlı İstanbul'unun çok katmanlı yapısını ortaya koyan ve dönemin günlük hayatını edebî bir üslupla belgeleyen önemli metinlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda eser, geçmişle günümüz arasındaki mekânsal, toplumsal, sosyal ve kültürel değişimi takip etme imkânı sunması yönüyle yeni çalışmalara da kapı aralamaktadır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Acun, Fatma. “A Portrait of the Ottoman Cities”. *Muslim World* 92 (2002), 255-285.
- Ahmet Kala. *Debbaglıktan Dericiliğe: İstanbul Merkezi Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2012.
<https://www.ahievran.org/tr/kitapdetay/debbagliktan-dericilige-istanbul-merkezi-deri-sektorunun-dogusu-ve-gelisimi/205668>
- Ali Şükrü Çoruk. “Osmanlı İstanbul’unda Halkın Eğlence Hayatı”. *Büyük İstanbul Tarihi*. C. 4. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.
- Aliagaoglu, Alpaslan - Uğur, Abdullah. “Osmanlı Şehri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 38 (25 Ağustos 2016), 203-226.
- Alidost Ertuğrul. “İstanbul Hamamları ve Mimarisi”. *Büyük İstanbul Tarihi*. C. 8. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.
- Amil Çelebioğlu. *Ramazannâme*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1995.
- Atasoy, Nurhan. “İstanbul Bahçeleri”. *Büyük İstanbul Tarihi*. C. 4. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.
- Barbarosoğlu, Fatma. *Ramazannâme*. Profil Kitap, 2020.
- Batar, Teni. *İstanbul Ermeni Kiliseleri Üzerine Bir Araştırma Ve Narlıkapı Surp Hovhannes Ermeni Kilisesi (eski Narlıkapı Ermeni Hastanesi)*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Çavuşoğlu, Raşit. “Merhabâ İle Elvedâ Arasında Bir Mâh-ı Gufrân: Prizrenli Hacı Ömer Lutfî’nin Ramazaniyesi”. *Rize İlahiyat Dergisi* 26 (20 Nisan 2024), 133-166.
<https://doi.org/10.32950/rid.1400551>
- Çelik, Elif - Aydemir, Ali Işık. “Türk Hamam Mimarisinin Yapısal ve Mekânsal Özellikleri”. *Kent Akademisi* 11/2 (15 Haziran 2018), 274-281.
- Ertuğrul, Özkan. “Avrat Pazarı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/125. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Eyice, Semavi. “Bedesten”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/302-311. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Eyice, Semavi. “Cağaloğlu Hamamı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/12-13. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Eyice, Semavi. “Cami (Mimari Tarihi)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/56-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Eyice, Semavi vd. *Dersaadet’in Sur Kapıları*. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Ambalaj Sanayi A.Ş., 2016.
- Eyice, Semavi. “Eyüp Sultan Külliyesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/9-12. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Eyice, Semavi. “Hamam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/402-430. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ganatar, Mehmet. “İstanbul’un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)”. *Büyük İstanbul Tarihi*. C. 3. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.
<https://istanbultarihi.ist/84-istanbulun-nahiye-ve-mahalleleri-1453-1923?q=istanbulda%20yerle%C5%9Fim>
- Geçer, Selin Birgül - Bilgi, Elif Mihçioğlu. “İstanbul’da Tarihi Kumkapı’nın Son Yirmi Yıldaki Fiziksel Değişimi (1994-2013)”. *İdealkent* 8/22 (31 Mayıs 2017), 510-537.
- Günay, Hacı Mehmet. “Ramazan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/433-435. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kallek, Cengiz. “Pazar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/194-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kara, Tuğba. “III. Ahmed Devrinde Sur İçİ İstanbul: Yerleşim Alanları ve Diğer Alanları Dağılımı”. *Studies of The Ottoman Domain (Osmanlı Hâkimiyet Sahası Çalışmaları)* 6/11 (31 Ağustos 2016), 119-148.
- Karakoç, Sezai. *Samanyolunda Ziyafet*. Diriliş Yayınları, 2013.
- Kesebir, Ensar. “Nerede O Eski Ramazanlar? Halit Fahri Ozansoy, Cenap Şahabettin Ve Sezai

- Karakoç'un Hâtıraları Işığında Ramazan Ayı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/46 (2016), 133-142.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Cinci Meydanı". *İstanbul Ansiklopedisi*. 7/3580-3581. İstanbul: Tan Matbaası, 1958.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Çarşı/Çarşılar". *İstanbul Ansiklopedisi*. 7/3764. İstanbul: Tan Matbaası, 1958.
- Komisyon. "Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi". *Âmil Çelebioğlu*. 2/127-128. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977.
- Köse, Resul vd. *Dünden Bugüne Tarihi İstanbul Çarşıları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2018.
- Kurnaz, Cemal. "Çelebioğlu, Âmil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/264-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kurnaz, Cemal. "Hatıraların Işığında Hocam Âmil Çelebioğlu". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 10/10 (01 Haziran 2013), 79-88.
- Nejdet Ertuğ. "Klasik Dönem Osmanlı İstanbul'unda Deniz Ulaşımı". *Büyük İstanbul Tarihi*. C. 6. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015.
- Nursel Uyaniker. *Eyüp Sultan Türbesi Etrafında Teşekkül Eden Efsanelerin Tespiti ve İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Özden, H. Ömer. "Türk Ramazan Kültürü". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 12/30 (2010), 83-109.
- Rasim, Ahmet. *Ramazan Sohbetleri*. ed. Muzaffer Gökman. Kapı Yayınları, 2011.
- Şahin, Cemalettin. "İstanbul'un İlçeleri". *Büyük İstanbul Tarihi*. C. 3. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2015. <https://istanbultarihi.ist/85-istanbulun-ilceleri?q=il%C3%A7eler>
- Şahinalp, Mehmet Sait - Günel, Veysi. "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon Ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi". *Milli Folklor* 12/93 (2012), 149-168.
- Şimşir, Nahide. "XVIII. Yüzyılın Ortalarında İstanbul ve Çevresindeki Hamamların Sosyal ve İktisadî Özellikleri". *XVI. Türk Tarih Kongresi*. 6/87-118., 2015.
- Tali, Gürol. "Hamam Kültürü". *Social Mentality And Researcher Thinkers Journal* 70 (01 Ocak 2023), 3338-3347. <https://doi.org/10.29228/smryj.69100>
- Yaşar, Ahmet. "Bir Semte Vefa - Vefa Hamamları". *Klasik Yayınları*. 341-347., 2009. https://www.academia.edu/2089674/Vefa_Hamamlari
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Hamam (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/433-434. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yeniterzi, Emine. "Mevlana Torunu Bir Akademisyen: Prof. Dr. Âmil Çelebioğlu (Bilim Adamlığı ve Şahsiyeti)". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 10 (2013), 5-12.
- Zdergisi İstanbul. "Evliyâ Çelebi Seyahatnâme'sinde Üç Başşehrin Suları, Su Yapıları, Su Esnafı". Erişim 14 Nisan 2025. <https://www.zdergisi.istanbul//makale/evliya-celebi-seyahatnamesinde-uc-bassehrin-sulari-su-yapilari-su-esnafi-96>
- İstanbul Surları. "İstanbul Surları". Erişim 14 Nisan 2025. <https://istanbulsurlari.ku.edu.tr/>.